

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Φιλοσοφική Σχολή

Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας

ΙΑ183

Ζωγραφική της Λατινοκρατίας στον αιγαιακό χώρο

*2η παράδοση: Η μνημειακή ζωγραφική στο Δουκάτο του
Αιγαίου (π. 1213-1566) Α΄*

Η μνημειακή ζωγραφική στη Νάξο κατά τον 13^ο αιώνα.

Διδάσκουσα:

Θεοδώρα Κωνσταντέλλου

Αθήνα 2024

Αντικείμενο μαθήματος

1. Σύντομη ιστορική εισαγωγή.

Το Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους ή Αρχιπελάγους και η δυτική κυριαρχία στις υπόλοιπες Κυκλάδες.

Η Νάξος ως έδρα μιας νέας λατινικής νησιωτικής ηγεμονίας.

2. Η μνημειακή ζωγραφική στην ύπαιθρο της Νάξου κατά τον 13ο αιώνα.

Σύντομη εισαγωγή στη καλλιτεχνική παραγωγή του νησιού κατά τη μεσοβυζαντινή εποχή.

Η μνημειακή ζωγραφική στην ύπαιθρο του νησιού κατά τον 13ο αιώνα

Η συνέχεια στην καλλιτεχνική παραγωγή το πρώτο μισό και η επαφή με τις σύγχρονες καλλιτεχνικές διεργασίες

Η εφαρμογή των νέων καλλιτεχνικών εξελίξεων στη μνημειακή ζωγραφική του νησιού στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα.

Τοπικά εργαστήρια και ζωγράφοι

Τα μηνύματα των εικονογραφικών προγραμμάτων.

Οι κοινωνικοί και ιστορικοί όροι υποδοχής των νέων τάσεων της παλαιολόγιας καλλιτεχνικής παραγωγής και της άνθησης της καλλιτεχνικής παραγωγής.

Μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 από τους σταυροφόρους, στον άλλοτε ενιαίο πολιτικά βυζαντινό αιγαιακό χώρο δημιουργούνται σε διαφορετικούς χρόνους νέες, μικρές και μεγαλύτερες λατινικές ηγεμονίες.

Η λατινοκρατία στις Κυκλάδες

Οι λιγοστές και κυρίως συγκεχυμένες πληροφορίες των γραπτών πηγών σχετικά με τη λατινική διείσδυση στις Κυκλάδες μετά το 1204 δεν επιτρέπει τον σχηματισμό μιας σαφούς εικόνας για τα γεγονότα, τους χρόνους και τους τρόπους κατάκτησης των κυκλαδίτικων νησιών. Αυτή φαίνεται ότι υλοποιήθηκε ύστερα από διαδοχικές ναυτικές επιχειρήσεις στις αρχές της δεύτερης δεκαετίας του 13ου αιώνα —χωρίς να αποκλείεται μια πρώτη αποτυχημένη απόπειρα κατάληψής τους ένα περίπου χρόνο (1205) μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης (1204)— και σίγουρα είχε ολοκληρωθεί πριν το 1216.

Κύριος συντονιστής των επιχειρήσεων ήταν ο **Marco A' Sanudo**, ανιψιός του δόγη της Βενετίας, Enrico Dandolo. Σε αυτή συμμετείχαν και άλλοι βενετοί υπήκοοι.

Αποτέλεσμα των παραπάνω επιχειρήσεων ήταν η δημιουργία στον χώρο των σημερινών Κυκλάδων του **Δουκάτου της Άνδρου και Νάξου**, γνωστού από τον 14ο αιώνα ως **Δουκάτο του Αιγαίου Πελάγους ή Αρχιπελάγους**. Η **Νάξος**, η **Πάρος**, η **Μήλος**, η **Σαντορίνη** αποτέλεσαν τον αρχικό πυρήνα της νέας αυτής νησιωτικής ηγεμονίας. Στην επικράτειά της εντάχθηκαν ως υποτελή φέουδα η **Άνδρος**, την οποία είχε κατακτήσει ο Marino Dandolo, η **Αμοργός** και άλλα μικρότερα νησιά, για τα οποία δεν υπάρχουν αρκετές πληροφορίες.

Οι αδελφοί Andrea και Geremia Gisi κατέλαβαν τα νησιά της **Μυκόνου** και της **Τήνου**. Εκτός από την Τήνο και τη Μύκονο, η ίδια οικογένεια κατάφερε να επεκτείνει κατά διαστήματα την κυριαρχία της στην Αμοργό, την Κέα, τη Σκύρο, τη Σκόπελο, την Άνδρο και τη Σκιάθο και στο 1/3 της Εύβοιας. Αρχικά οι Γκίζι αναγνώριζαν την επικυριαρχία του Λατίνου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης, αργότερα της Βενετίας, σταδιακά ωστόσο εντάχθηκαν στη σφαίρα επιρροής του Δουκάτου του Αιγαίου.

Αν και η κατάκτηση των νησιών πραγματοποιήθηκε από υπηκόους της Βενετίας, το Δουκάτο δεν υπήρξε επίσημη βενετική κτήση και αποικία, όπως η Κρήτη. Ο ιδρυτής του, **Marco A' Sanudo**, αναγνώρισε το 1216 αρχικά και σύμφωνα με τη συμφωνία του δόγη Ερρίκου Dandolo και του **Ερρίκου της Φλάνδρας, την επικυριαρχία του τελευταίου** και έτσι το Δουκάτο ενσωματώθηκε στην φεουδαρχική ιεραρχία της λατινικής αυτοκρατορίας της Κωνσταντινούπολης.

Εκεί παρέμεινε έως το 1248, όταν η επικυριαρχία των νησιών του Δουκάτου παραχωρήθηκε **στο πριγκιπάτο της Αχαΐας**. Το 1267 και αφού στην αρχηγία του πριγκιπάτου βρέθηκε ο οίκος των **Ανδεγαυών της Σικελίας**, η επικυριαρχία παραχωρήθηκε στους νέους κυριάρχους.

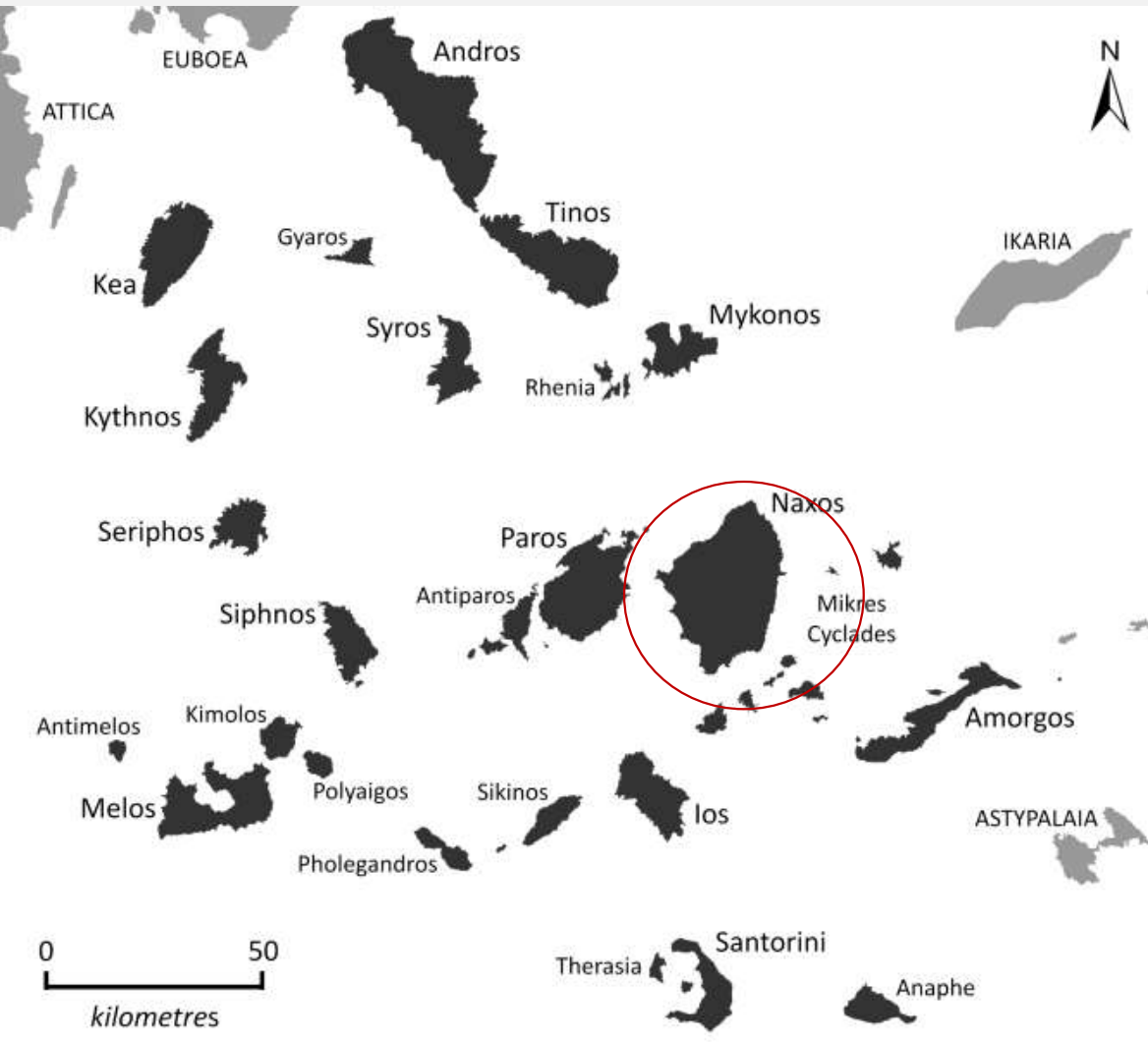
Η νέα αυτή νησιωτική ηγεμονία παρέμεινε ζωντανή για τρισήμισι και πλέον αιώνες (π. 1213-1566). Το διάστημα αυτό ηγεμόνευσαν επτά μέλη του βενετικού οίκου των **Σανούδων**, ένα μέλος των **βερονέζων de la Carceri** και δώδεκα μέλη της βενετικής οικογένειας **Κρίστι**

Ωστόσο το κυριαρχικό καθεστώς των νησιών εμφάνισε κατά καιρούς σημαντικές διαφοροποιήσεις.

Ειδικότερα οι προσπάθειες του Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου (1261-1282) για την εκρίζωση της πειρατείας και την ανάκτηση του θαλάσσιου ελέγχου του Αιγαίου μετά τη ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 θα εγκαινιάσει μια περίοδο έντονης στρατιωτικής δραστηριότητας που θα επιφέρει αλλαγές στον πολιτικό χάρτη του Αρχιπελάγους. Στο πλαίσιο αυτών των επιχειρήσεων ο βυζαντινός στόλος με αρχηγό τον Αλέξιο Φιλανθρωπηνό και αργότερα τον ιταλικής καταγωγής Λικάριο θα καταλάβει αρκετά νησιά των Κυκλάδων (Κέα, Σέριφο, Αμοργό κ.ά.).

Τα νησιά αυτά θα επανέλθουν σταδιακά στον έλεγχο του Δουκάτου και άλλων βενετών υπηκόων που συνέβαλαν στην επανάκτησή τους με μια σειρά από συνθήκες που υπογράφηκαν μεταξύ των Βυζαντινών και των Βενετών μεταξύ του 1265 και 1302. Συχνές υπήρξαν και οι αντιδικίες μεταξύ διαφόρων λατινικών οίκων και των κυριάρχων του Δουκάτου για το ζήτημα της κυριαρχίας σε διάφορα νησιά (λ.χ. Αμοργός, Σαντορίνη).

Η Νάξος ως έδρα μιας νησιωτικής λατινικής ηγεμονίας.

Το νησί της Νάξου αποτέλεσε την έδρα της νέας αυτής νησιωτικής ηγεμονίας. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την ιστορία του νησιού την περίοδο αυτή προέρχονται από βυζαντινές αφηγηματικές πηγές, επίσημα έγγραφα και κυρίως μεταγενέστερα βενετικά χρονικά.

Είναι ωστόσο αποσπασματικές και δεν επαρκούν για την αποκατάσταση μιας ικανοποιητικής εικόνας για την ιστορική πραγματικότητα την εποχή αυτή.

Δυναστικές διαμάχες, γαμήλιες συμμαχίες με άλλους Λατίνους κυριάρχους, οι σχέσεις με τη Βενετία, τη βυζαντινή αυτοκρατορία και τους Τούρκους, ακόμη και στιγμιότυπα της ζωής των νέων κυριάρχων μέσα στα νέα κάστρα, αποτελούν τα κύρια θέματα σχολιασμού στις γραπτές πηγές.

Αντίθετα σποραδικές ως και σπάνιες είναι οι αναφορές σε ζητήματα που αφορούν στις επιπτώσεις και την εμπειρία της κυριαρχίας από τους πληθυσμούς της υπαίθρου, στην οποία εντοπίζονται τα τοιχογραφημένα μνημεία που θα εξεταστούν, όπως η μεταβολή της κοινωνικής θέσης των γηγενών, οι αντιδράσεις τους στη νέα πολιτική κατάσταση και η νέα καθημερινότητά τους.

Ένα από τα βασικότερα ζητήματα που σχετίζεται άμεσα με την εικόνα της υπαίθρου, η **δήμευση, δηλαδή, της ναξιακής γης και η απόδοσή της στους Λατίνους εποίκους και την καθολική Εκκλησία**, ο ρυθμός ενσωμάτωσης και η θέση του ελληνικού στοιχείου στο νέο φεουδαρχικό περιβάλλον, και ο τρόπος που απέκτησαν γη είναι μάλλον δύσκολο να προσδιοριστούν.

Οι απαρχές της φεουδαρχικής οργάνωσης του νησιού αποδίδονται στον πρώτο ηγεμόνα του Δουκάτου, τον Μάρκο Σανούδο (1213-1227). Κάποιοι μάλιστα ερευνητές υποστηρίζουν ότι ο Μάρκος Α΄ Σανούδος οικειοποιήθηκε μέρος της συνολικής γης – που ανήκε σε απόντες γαιοκτήμονες, είτε σε μοναστήρια που βρίσκονταν εκτός των ορίων του Αρχιπελάγους– αφήνοντας έτσι στους τοπικούς γαιοκτήμονες την έγγειο ιδιοκτησία τους.

Λαμβάνοντας υπόψη τη γενική συμφιλωτική πολιτική του πρώτου Δούκα προς το εγχώριο στοιχείο και δεδομένης της αριθμητικής αδυναμίας, πιθανή θα μπορούσε να θεωρηθεί η άμεση ένταξη Ελλήνων στο φεουδαρχικό σύστημα.

Η αφομοίωση των τοπικών αρχόντων στο νέο γεωκτητικό σύστημα ή ανάλογες κινήσεις (π.χ. δήμευση δημόσιας γης) θα μπορούσαν να εξηγούν την απουσία εξεγέρσεων, όπως αυτών που σημειώνονται στην Κρήτη, στους πρώτους σχεδιασμούς για την ανακατανομή της γης και αργότερα. Μια μόνη αντίδραση των κατοίκων την εποχή του Μάρκου Σανούδου Β΄ (1262-1303) καταγράφεται σε μεταγενέστερη πηγή, η οποία ωστόσο, σύμφωνα με την ίδια πηγή, δεν συνδέεται με την ανακατανομή της γης, αλλά με την κατάργηση ενός παγανιστικού εθίμου που είχε εισέλθει στη λατρεία του αγίου Παχωμίου.

Τα αρχαιολογικά δεδομένα, επίσης, σκιαγραφούν τη δράση μιας ισχυρής οικονομικά ομάδας, η οποία διατήρησε την έγγειο περιουσία της και εξασφάλισε μια μάλλον ευνοϊκή θέση –υπό άγνωστες σε μας συνθήκες και όρους– στο γεωκτητικό σύστημα, που εφαρμόστηκε από τους νέους κυριάρχους της Νάξο, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα στο νησί. Στην ίδια πιθανότατα κοινωνική ομάδα πιθανότατα ανήκουν και αρκετοί δωρητές που αναφέρονται στις κτητορικές επιγραφές και απεικονίζονται με πλούσιες ενδυμασίες και εντυπωσιακά καπέλα στα κτητορικά πορτραίτα που εντοπίζονται στους τοιχογραφημένους ναούς της ενδοχώρας.

Οι λίγες βέβαια μαρτυρίες από το αρχαιολογικό υλικό σκιαγραφούν μια μάλλον αργή διαδικασία ενσωμάτωσης του ελληνικού στοιχείου στο νέο γεωκτητικό καθεστώς

Άποψη το κάστρου στη Χώρα, Νάξος

Κατά γενική ωστόσο ομολογία ο αριθμός των δυτικών εποίκων που εγκαταστάθηκαν στο νησί φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα μικρός. Οι Λατίνοι φαίνεται ότι δεν ξεπέρασαν ποτέ το 10% του συνολικού πληθυσμού. **Η Αγλαΐα Κάσδαγλη αναφέρει ότι τον 15ο αιώνα η Νάξος είχε 5000 ή 6000 κατοίκους, μεταξύ των οποίων μόλις οι 300 καθολικοί. Αυτοί κατά κύριο λόγο ήταν εγκαταστημένοι στη σημερινή Χώρα.**

Καθολική μητρόπολη, Χώρα, Νάξος

Η εκκλησιαστική διοίκηση και η θρησκευτική δραστηριότητα του πληθυσμού

Την κατάλυση των βυζαντινών εδαφών το 1204 από τις σταυροφορικές δυνάμεις και τη Βενετία ακολούθησε η **εγκατάσταση και δράση στις πρώην βυζαντινές κτήσεις της λατινικής Εκκλησίας.**

Την ίδρυση της λατινικής Εκκλησίας ακολουθούσε σε γενικές γραμμές η **απομάκρυνση των ορθόδοξων επισκόπων και η αντικατάστασή τους από Λατίνους, η δήμευση της εκκλησιαστικής περιουσίας και η ανάθεση της διοίκησης των τοπικών εκκλησιών σε πρωτοπαππάδες, φιλοβεντικούς, δηλαδή, κληρικούς.**

Επιτρεπόταν ωστόσο η άσκηση του δόγματος, και η διατήρηση και δράση του κατώτερου ορθόδοξου κλήρου.

Παρουσία καθολικού αρχιεπισκόπου Νάξου πιστοποιείται από έγγραφα για πρώτη φορά την εποχή της ηγεμονίας του Άγγελου Σανούδου, και ειδικότερα κατά τα έτη 1243 ή 1248.

Κατά τη διάρκεια του 13ου αιώνα φαίνεται ότι χτίστηκε η μητρόπολη των Καθολικών στο Κάστρο, αφιερωμένη τον 16ο αιώνα στη Μετάσταση της Θεοτόκου και από τα μέσα του 17ου αιώνα στην Υπαπαντή.

Βιβλιογραφία

- Γ. Δημητροκάλλης, «Χρονολογημένες βυζαντινές επιγραφές του ΙΓ΄ και ΙΔ΄ αιώνα από τη Νάξο», *Επιθεώρηση Τέχνης* 90/6 (1962), 706-711
- Ν. Β. Δρανδάκης, «Αί τοιχογραφίαι του ναοῦ τῆς Νάξου “Παναγία στῆς Γιαλλοῦς” (1288/9)», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 53 (1964) 258-269
- Μ. Κουμανούδη, «Οι Λατίνοι στο Αιγαίο μετά το 1204: Αλληλεξαρτήσεις και διαπλεκόμενα συμφέροντα», *Άγκυρα* 3 (2010), 43-85
- Θ. Κωνσταντέλλου, *Ένα «εργαστήριο» ζωγραφικής στην ύπαιθρο της Νάξου (τέλη 13ου-αρχές 14ου αιώνα): κοινωνικός χώρος και εικαστική δημιουργία*, Αδημ. Διδακτ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Αθηνών 2019
- Α. Κωστατέλλη, *Η μνημειακή ζωγραφική το 14ο αιώνα στη Νάξο: τα ακριβώς χρονολογημένα μνημεία*, Αδημ. Διδακτ. Διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2013
- P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο, 1204-1500*, Γ. Κουσουνέλος (μτφρ.), Αθήνα 1998
- Α. Δ. Μητσάνη, «Η μνημειακή ζωγραφική στις Κυκλάδες κατά το 13ο αιώνα», *Δελτίο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 21 (2000) 93-122
- Α. Μητσάνη, «Η χορηγία στις Κυκλάδες από τον 6ο μέχρι τον 14ο αι. Η μαρτυρία των επιγραφών», *Ἐπετηρίς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 52 (2004-2006) 391-430
- Ν. Γ. Μοσχονάς –Μ-Γ Λιλυ Στυλιανούδη (επιμ.), *Το Δουκάτο του Αιγαίου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης*, Νάξος-Αθήνα 2007, Αθήνα 2009
- Μ. Παναγιωτίδη, «Οι τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου Λαθρήνου στη Νάξο», *Δελτίο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 16 (1991-1992), 139-154
- Μ. Παναγιωτίδη, «Η εκκλησία της Γέννησης στο μοναστήρι της Παναγίας Καλορίτισσας στη Νάξο. Φάσεις τοιχογράφησης», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Β. Κατσαρός (επιστημ. επιμ.), Θεσσαλονίκη 1994, 540-559
- Μ. Χατζηδάκης (γεν. εποπτεία), *Νάξος*, Αθήνα 1989
- Χ. Πέννας, *Βυζαντινή παράδοση και τοπική κοινωνία στην έδρα του Δουκάτου της Νάξου. Η μαρτυρία των μνημείων*, in: *Το Δουκάτο του Αιγαίου. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης Νάξος-Αθήνα 2007*, Ν. Γ. Μοσχονάς –Μ-Γ Λιλυ Στυλιανούδη (επιμ.) Αθήνα 2009, 149-185

Βιβλιογραφία

- T. Konstantellou, "The Funerary Representation of a Lady in the Church of Agioi Anargyroi outside Kato Sagri on Naxos (First Half of the 13th Century?)", *Art and Archaeology in Byzantium and beyond. Essays in honor of Professors Sophia Kalopissi-Verti and Maria Panayotidi-Kesisoglou*, D. Mourelatos (ed.), Oxford 2021, 43-54
- T. Konstantellou, "Off the Page and Beyond Middle-Byzantine Constantinople: An epigram by Theodore Prodromos on a fresco of the Deposition in Latin-ruled Naxos (early fourteenth century)", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik/ Journal of Byzantine Studies* 73 (2024), 89–110
- E. Kountoura-Galake, "Decoding Byzantine Churches on Naxos in the Early Palaiologan Period: Motivations and Inevitable Necessities", *Pour une poétique de Byzance. Hommage à Vassilis Katsaros*, S. Efthymiadis et al. (eds.) [Dossiers byzantins 16] Paris 2015, 141-161
- E. Kountoura-Galake, 'Women Living on Palaiologan Naxos: the Epigraphic Evidence', *Women and Monasticism in the Medieval Eastern Mediterranean: Decoding a Cultural Map*, E. Kountoura-Galake – E. Mitsiou (eds.) [Section of Byzantine Research, International Symposium 23] Athens 2019, 163-186
- G. Saint-Guillain, *L'archipel des seigneurs: pouvoirs, société et insularité dans les Cyclades à l'époque de la domination latine (XIIIe-XVe siècles)*, Thèse de doctorat de IIIe cycle (Paris 1) Lille 2005
- G. Saint-Guillain, "Les conquérants de l'Archipel: l'empire latin de Constantinople, Venise et les premiers seigneurs des Cyclades", *Quarta crociata. Venezia, Bisanzio, Impero latino*, Gh. Ortalli, G. Ravegnan, P. Schreiner (éd.), Venise 2006, vol. I, 125-237
- B. J. Slot, *Archipelagus turbatus. Les Cyclades entre colonization et occupation ottoman c. 1500-1718*, Istanbul 1982
- B. J. Slot, "The Frankish Archipelago", *ByzF* 16 (1991) 196-205
- N. Zarras, *Identity and Patronage in Byzantium: Epigraphic Evidence and Donor Portraits of Naxos*, in: *Inscriptions in the Byzantine and Post-Byzantine History and History of Art*, Chr. Stavrakos (ed.), Wiesbaden 2016, 64-75

**Το καλλιτεχνικό παρελθόν: επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής των βυζαντινών χρόνων στη Νάξο
(7^{ος} -12^{ος} αιώνας)**

Στη Νάξο έχει διασωθεί ένας σημαντικός αριθμός τοιχογραφικών στρωμάτων που χρονολογούνται από τον 6ο/7ο αιώνα έως τα τέλη του 12ου αιώνα. Στα ήδη μάλιστα γνωστά δείγματα προστίθεται τα τελευταία χρόνια νέο υλικό, του οποίου η διεξοδική μελέτη θα αναδείξει τη ζωτικότητα που παρατηρείται στην τοπική ζωγραφική παραγωγή καθ' όλη σχεδόν τη διάρκεια της περιόδου αυτής και θα επιτρέψει τη διατύπωση ειδικότερων υποθέσεων για τη σχέση των ζωγραφικών αυτών συνόλων με τις ευρύτερες και τοπικές ιστορικές συνθήκες. Η σχεδόν αδιάκοπη καλλιτεχνική δραστηριότητα που παρατηρείται την εποχή αυτή υπογραμμίζει τη διαχρονική σχεδόν λειτουργία του νησιού ως χώρου δράσης τοπικών εργαστήριων και ζωγράφων, αλλά και χώρου υποδοχής και οικειοποίησης σύγχρονων εικαστικών ιδιωμάτων.

Άγιος Παντελεήμονας, Λακκομέρσινα (αρχές 7ου αι.)

Παναγία Δροσιανή (β' μισό 7ου αι.)

Νάξος, Χαλκί, Πρωτόθρονος (τελευταίες δεκαετίες 10ου αι.)

Βοιωτία, Παναγία Οσίου Λουκά
(περ.1000)

Θεοτόκε Δέσποινα καὶ Μήτηρ τοῦ Κυρίου /σκέπε, φρούρει, φύλαττε
τοὺς σοὺς/οὶ κέτας τοὺς ἀνακαινίσαντας τὸν ἔνδοξον ναόν
σου/Λέοντα θεοφιλέστατον ἐπίσκοπον καὶ /Νικήταν
πρωτοσπαθάριον καὶ τουρμάρχη/ Ναξίας καὶ Στέφανον κόμητα τὸν
Καμηλάρην καὶ /τοὺς ἐν πίστει ἐν φόβῳ εἰσιόντας ἀγίασον/ αὐτοῖς
[...] ἰνδικτιῶνος Ε΄ ἔτους ,σφξ (6560 -5508=1052)

Νάξος, Χαλκί, Πρωτόθρονος (1052)

Χαλκί, Άγιος Γεώργιος Διασορίτης (π. 1050-1075)

Σαγκρί, Άγιος Νικόλαος, παλίμψηστο, α στρώμα: προς τα τέλη του 11ου αιώνα

Η μνημειακή ζωγραφική στη Νάξο την περίοδο της δυτικής κυριαρχίας (π. 1213-1566) Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Τοιχογραφίες της εποχής αυτής δεν είναι γνωστές, τουλάχιστον έως σήμερα, από τη **μεσαιωνική πρωτεύουσα του νησιού, τη σημερινή Χώρα, όπου είχαν εγκατασταθεί οι δυτικοί έποικοι.**

Οι τοιχογραφίες των **λατινικών εκκλησιών** μάς είναι επίσης άγνωστες.

Οι τοιχογραφημένες εκκλησίες εντοπίζονται στην ύπαιθρο του νησιού. Κατά τον 13ο αιώνα διακοσμούνται τοιχογραφίες σχεδόν όλες οι παλιότερες εκκλησίες και σχεδόν όλες όσες χτίζονται την εποχή αυτή. Οι τελευταίες οικοδομούνται κυρίως στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου ναού.

Λίγες είναι οι τοιχογραφίες που χρονολογούνται στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα. Τα περισσότερα και μέχρι σήμερα γνωστά τοιχογραφικά σύνολα χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα.

Περιορισμένος είναι επίσης ο αριθμός των τοιχογραφιών που μπορούν να τοποθετηθούν στον 14ο αιώνα, ενώ ελάχιστα είναι τα δείγματα από τον 15ο αιώνα.

Εντοπίζεται η δράση τοπικών εργαστηρίων. Ονόματα ζωγράφων είναι γνωστά μέσα από τις κτητορικές επιγραφές.

Το πλήθος και η πυκνότητα των τοιχογραφημένων εκκλησιών την δράση ενός ακμαίου οικονομικά πληθυσμού στην ύπαιθρο.

Γενικά χαρακτηριστικά των εικονογραφικών προγραμμάτων

Για τη διακόσμηση του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας επιλέγεται κατά κύριο λόγο η σύνθεση της **Δέησης**. Σποραδικά απαντά και το κύριο θέμα που κοσμεί την αψίδα μετά την Εικονομαχία, η μορφή της Παναγίας, αλλά και του Χριστού Παντοκράτορα, και σπανιότερα του επώνυμου αγίου. Ο επώνυμος άγιος αντικαθιστά συχνά τη μορφή του Προδρόμου στη Δέηση.

Η παράσταση του **Μελισμού**, ενός θέματος γνωστού στο νησί από τα μέσα του 13ου αιώνα που την εποχή αυτή αποκτά ομολογιακό χαρακτήρα, κοσμεί τον ημικύλινδρο της αψίδας. Μοναδικές εξαιρέσεις στον παραπάνω κανόνα αποτελούν οι **απεικονίσεις αγίων** με ξεχωριστή σημασία την εποχή αυτή (έφιπποι στρατιωτικοί άγιοι) και ιδιαίτερα αγαπητών στους πιστούς.

Ο **Μελισμός** αποτυπώθηκε και απεικονίστηκε στην αψίδα στα τέλη του 12ου αιώνα ως απάντηση στις τότε θρησκευτικές έριδες. Γνώρισε μεγάλη διάδοση μετά τη Δ΄ Σταυροφορία (1204), ιδιαίτερα σε περιοχές υπό λατινική κυριαρχία, είτε σε όμορες περιοχές, γιατί με την ανάδειξη συγκεκριμένων εικονογραφικών στοιχείων ή την επιλογή συγκεκριμένων κειμένων στα ειλητάρια των συλλειτουργούντων ιεραρχώ προσφερόταν για την ανάδειξη των ορθόδοξων απόψεων στον τρόπο τέλεσης της θείας λειτουργίας.

Νάξος, Άγιος Γεώργιος Λαθρήνος (π. 1285)

Απεικόνιση Παναγίας στον τύπο της Βλαχερνίτισσας στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας.

Απεικόνιση του επώνυμου στρατιωτικού αγίου Γεωργίου έφιππου στον ημικόλινδρο της αψίδας.

Παρατρέχος, Άγιος Γεώργιος, ιερό, αψίδα (περί τα μέσα του 13ου αιώνα)

Στον ανατολικό τοίχο απαντούν θέματα καθιερωμένα, όπως το **Άγιο Μανδήλιο** και δεξιά και αριστερά η Παναγία και ο αρχάγγελος Γαβριήλ από την παράσταση του **Ευαγγελισμού**. Η **Ανάληψη** καταλαμβάνει κατά το σύνηθες την καμάρα του βήματος.

Η διακόσμηση του τρούλου ακολουθεί τα καθιερωμένα (**Χριστός Παντοκράτορας στο κεντρικό μετάλλιο, προφήτες που κρατούν ειλητάριο στο τύμπανο, ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα**). Την τοπική παράδοση ακολουθούν οι ζωγράφοι που τοποθετούν τετράμορφα **χερουβείμ** και εξαπτέρυγα **σεραφείμ** στα σφαιρικά τρίγωνα.

Κεραμί, Άγιος Ιωάννης, τρούλος, σφαιρικό τρίγωνο, ευαγγελιστής Μάρκος (1260-1270)

Σαγκρί, Άγιος Νικόλαος, τρούλος, σφαιρικό τρίγωνο (1269/70)

Τα ανώτερα τμήματα των εκκλησιών κοσμούνται με **χριστολογικές σκηνές** που προέρχονται κυρίως από το τυπικό «Δωδεκάορτο» .

Από τα μέχρι σήμερα δημοσιευμένα μνημεία απουσιάζουν οι διευρυμένοι εικονογραφικοί κύκλοι και εικονογραφικά θέματα που απαντούν στα τοιχογραφικά σύνολα της Παλαιολόγειας περιόδου (Θεομητορικός κύκλος, σκηνές από την Παλαιά Διαθήκη, Ακάθιστος Ύμνος κτλ.).

Λείπουν επίσης οι **αγιογραφικοί κύκλοι**, οι οποίοι επίσης απαντούν με μεγαλύτερη συχνότητα την ίδια περίοδο. Δεν θα πρέπει να αποκλείσουμε την πιθανότητα αποτύπωσης σχετικών επεισοδίων και στους μικρούς ναούς της Νάξου, λαμβάνοντας υπόψη ότι σε αρκετές περιπτώσεις η διακόσμηση στο δυτικό τμήμα των ναών σήμερα δεν διατηρείται. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι σε ένα αρκετά μικρότερο νησί των Κυκλάδων, τη Σίκινο, την ίδια περίπου περίοδο (αρχές 14ου αιώνα), στη δυτική απόληξη της καμάρας του ναού του Αγίου Στεφάνου έχουν εντοπιστεί σκηνές με επεισόδια από τον βίο του διακόνου.

Η κάτω ζώνη κοσμείται με **μορφές αγίων**. Χαρακτηριστική είναι η απουσία δυτικών αγίων της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας, όπως λ.χ. ο συχνά απεικονιζόμενος στην Κρήτη άγιος Φραγκίσκος της Ασίζης ή ο άγιος Πέτρος της Βερόνας κ.ά. (βλέπε τη σχετική παράδοση).

Μετά την κατάκτηση

Ένας μικρός αριθμός τοιχογραφιών χρονολογείται **στο πρώτο μισό του 13ου αιώνα.**

Μια σειρά μνημείων μαρτυρά τη δράση εντόπιων δημιουργών με λιγότερες τεχνικές δεξιότητες και μικρότερο βαθμό ανταπόκρισης στα νέα καλλιτεχνικά ερεθίσματα. Στα έργα τους κυριαρχούν γενικά τα γραμμικά στοιχεία, οι απλουστευμένες αποδόσεις και μια προσπάθεια για απόδοση εύρους στις μορφές.

Σε κάποια τοιχογραφικά σύνολα, ωστόσο, παρατηρείται η εργασία ζωγράφων που πειραματίζονται με τις σύγχρονες εξελίξεις στην τέχνη. Οι τοιχογραφίες αυτές δείχνουν ότι η καλλιτεχνική παραγωγή στο νησί όχι μόνο δεν διακόπηκε τα πρώτα χρόνια μετά την κατάκτηση από τον Μάρκο Α΄ Σανούδο, αλλά και ότι οι ζωγράφοι που εργάζονταν στο νησί γνώριζαν τις διεργασίες που συντελούνται στη βυζαντινή ζωγραφική την εποχή αυτή.

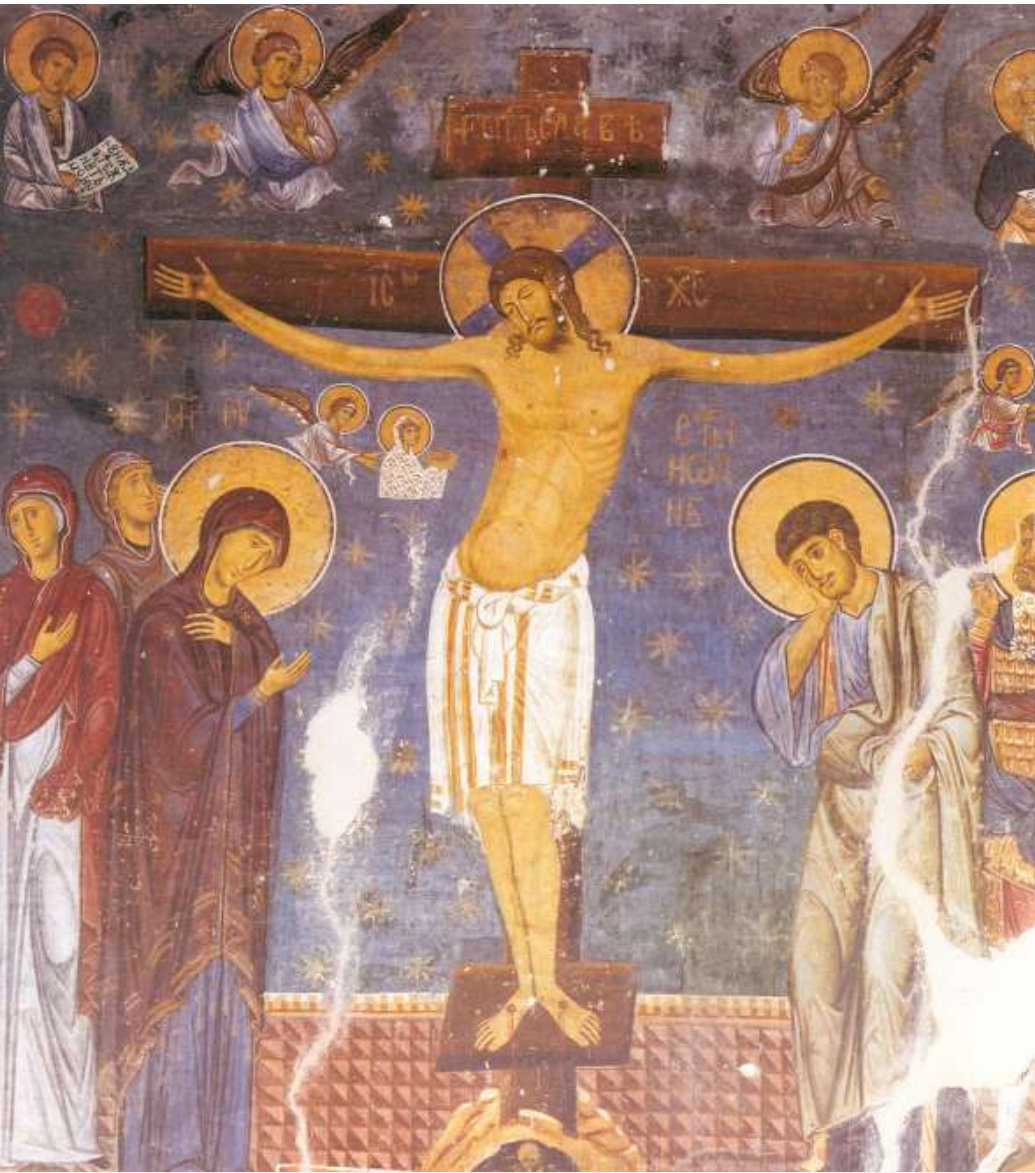
Αρχές 13ου αιώνα-1263

Ζωγράφος που συνδυάζει χαρακτηριστικά της υστεροκομνήνειας ζωγραφικής –λεπτογραμμένα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά, καλλιγραφημένη απόδοση της κόμης, γραμμική απόδοση της πτυχολογίας– με σύγχρονες εικαστικές αναζητήσεις, που διαφαίνονται κυρίως στην προσπάθεια απόδοσης ηρεμίας και πλαστικότητας στη μορφή.

Η καλής ποιότητας τέχνη του συγκεκριμένου ζωγράφου θυμίζει το ύφος των ζωγραφικών συνόλων που τοποθετούνται στα πρώτα χρόνια του 13ου αιώνα, όπως τις τοιχογραφίες από τον ναό της Παναγίας Studenića (1208/9).

Παναγία Καλορίτισσα ή Καλορίτσα, παρεκκλήσιο,
νότια κόγχη, άγιος (α΄ τέταρτο 13ου αιώνα)

Ναός Παναγίας, Studenića
(α' φάση: 1208/9)

Ναξος, Κάτω Μαραθός, Άγιος Στέφανος, αψίδα, Δέηση, ο άγιος Στέφανος (α΄ μισό 13ου αιώνα)

Εκκλησία των Αγίων Νικολάου και Πεντελέημονα, Βοϊανα, Βουλγαρία (1259)

Η μνημειακότητα και ήρεμη στάση της μορφής, η άνετη και απλοποιημένη σε σχέση με τον μανιερισμό του 12ου αιώνα πτυχολογία, η διακριτική απόδοση των φυσιολογικών χαρακτηριστικών που εκπέμπουν ευαισθησία και ηδύτητα και το μαλακό πλάσιμο παραπέμπουν στο ύφος σύγχρονων και υψηλής ποιότητας δημιουργιών, όπως οι τοιχογραφίες των Αγίων Νικολάου και Παντελεήμονα στη Βοϊανα στη Βουλγαρία.

Η απεικόνιση της Παναγίας Οδηγήτριας στη δυτική όψη του νοτιοανατολικού πεσσοῦ δείχνει τη γνώση και την καλή εφαρμογή των πλαστικών αξιών. Τα πρόσωπα της Παναγίας και του Χριστού είναι πλατιά και πλάθονται με πράσινο χρώμα, λίγο ρόδινο για τις παρειές και λευκό για τα φώτα. Με καστανό αποδίδονται τα λεπτά φυσιognωμικά χαρακτηριστικά. Η διακριτική αυτή προσέγγιση ὡπως και η απουσία περιγραμμάτων δημιουργούν την αίσθηση της πλαστικότητας. Την εικόνα αυτά εντείνει και η μνημειακή απόδοση του σώματος της Παναγίας.

Χαλκί, Άγιος Γεώργιος Διασορίτης, δυτική όψη ΝΑ πεσσοῦ, Παναγία Οδηγήτρια (τέλη 12ου-αρχές 13ου αιώνα)

Σαγκρί, Άγιος Νικόλαος, μεσαίο τμήμα βόρειου τοίχου
(β' στρώμα, π. 1230-40)

Η απόδοση του προσώπου του Χριστού ξεχωρίζει για το **ελεύθερο ζωγραφικό, σχεδόν ανάγλυφο πλάσιμο και την έντονη αίσθηση του όγκου**. Στη δημιουργία της τελευταίας συμβάλλουν η άμβλυνση της γραμμής στα περιγράμματα, ο ζωγραφικός τρόπος απόδοσης του πλασίματος με τις ελεύθερες και τολμηρές πινελιές πυκνόρρευστου χρώματος και τα ευμεγέθη φυσιognωμικά χαρακτηριστικά, όπως τα μεγάλα μάτια, η φαρδιά μύτη και τα σαρκώδη χείλη. Οι έντονες ερυθρές κηλίδες με το στρογγυλό σχήμα στις παρειές και ισχυρά περιγράμματα που ορίζουν τα φυσιognωμικά χαρακτηριστικά σε συνδυασμό με τον κάπως αμελή σχεδιασμό τους αφαιρούν από την τελική πλαστική εντύπωση του προσώπου. Ο λαιμός είναι στιβαρός και οι πτυχώσεις αποδίδονται με πλατιές κάθετες γραμμές.

Αυλωνίτσα, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, άγιος
Λέοντας
(α' στρώμα, π. 1230-40)

Ναός Αναλήψεως, Mileševac (1222-1228)

Ανάλογες αναζητήσεις εκφράζουν κάποιες από τις τοιχογραφίες του κοντινού ναού του Άγιου Ιωάννη του Θεολόγου στην Αυλωνίτσα. Η μορφή του αγίου Λέοντα διαθέτει ευμεγέθεις οφθαλμούς, φαρδιά μύτη και έντονα χείλη. Την εντύπωση του βάρους δίνουν και οι πτυχώσεις των ενδυμάτων καθώς πέφτουν κατακόρυφα και υπογραμμίζουν τη σωματική διάπλαση του σώματος. Οι τοιχογραφίες ακολουθούν το εικαστικό ιδίωμα που αντιπροσωπεύουν οι τοιχογραφίες από τον ναό της Ανάληψης στο Mileševac (1222-1228, χωρίς βέβαια να φτάνουν τη φυσιοκρατική διάθεση και την πλαστική ποιότητα των αποδόσεων της συγκεκριμένης διακόσμησης).

Παράλληλα με τις παραπάνω τοιχογραφίες που οφείλονται σε ζωγράφους που πειραματίζονται με κάποια επιτυχία με τις νέες τάσεις, μια σειρά μνημείων μαρτυρά τη δράση δημιουργών με λιγότερες τεχνικές δεξιότητες και μικρότερο βαθμό ανταπόκρισης στα νέα καλλιτεχνικά ερεθίσματα.

Στα έργα τους κυριαρχούν γενικά τα γραμμικά στοιχεία και οι απλουστευμένες αποδόσεις και μια προσπάθεια για απόδοση εύρους στις μορφές

Χαλκί, Θεοσκέπαστη ή Άγιος Σπυρίδωνας, βόρεια αψίδα, τεταρτοσφαίριο, Χριστός (περί τα μέσα του 13ου αιώνα)

Χαλκί, Θεοσκέπαστη ή Άγιος Σπυρίδωνας
(περί τα μέσα του 13ου αιώνα)

Αυλωνίτσα, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος
(περί τα μέσα του 13ου αιώνα)

Οι τοιχογραφίες από την εκκλησία της Θεοσκέπαστης ή του Άγιου Σπυρίδωνα στο Χαλκί και του πρώτου (;) στρώματος από τον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο στην Αυλωνίτσα υποδεικνύουν τη δράση ενός τοπικού ζωγράφου περιορισμένων μάλλον δυνατοτήτων που αναπαράγει τεχνοτροπικά χαρακτηριστικά γνωστά από την τέχνη του 11ου και 12ου αιώνα. Σε ορισμένες μορφές εντοπίζεται η προσπάθεια για εφαρμογή των σύγχρονων τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών, η οποία διαφαίνεται κυρίως στην απόδοση εύρους στις μορφές, η οποία αποδίδεται ωστόσο με ιδιαίτερα σχηματικό τρόπο. Η πτυχολογία αποδίδεται γραμμικά και χωρίς την ένταση της κομνηνειακής εποχής. (προηγούμενη διαφάνεια). Τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά σχεδιάζονται με καστανές γραμμές πάνω στο βασικό χρώμα του προπλασμού. Η ελάχιστη σκίαση και χρήση φώτων επιτείνουν την επίπεδη εντύπωση.

Νάξος, Απείρανθος, Άγιος Γεώργιος (1253/4)

Χαρακτηριστικό παράδειγμα της ίδιας ομάδας αποτελούν οι χρονολογημένες με επιγραφή στο 1253/4 τοιχογραφίες του Αγίου Γεωργίου στην ορεινή Απείρανθο, δωρεά ενός ανώνυμου ιερέα και της συμβίας του Σοφίας .

Στον ναό διατηρούνται σήμερα λίγες τοιχογραφίες, κυρίως στον χώρο του ιερού. Στο τεταρτοσφαίριο παριστάνεται η Δέηση, στον ημικύλινδρο ο Μελισμός με τους συλλειτουργούντες ιεράρχες – η πρώτη γνωστή απεικόνιση της σκηνής στη Νάξο –η Ανάληψη πιθανότατα στην καμάρα και ένας αρχάγγελος και ο διάκονος στην πρόθεση και το διακονικό αντίστοιχα.

Οι μορφές εδώ πλάθονται με λαδοπράσινους προπλασμούς και λίγη λευκή ώχρα από πάνω και διαθέτουν μεγάλα και εκφραστικά μάτια.

Γρήγορος σχεδιασμός των φυσιολογικών χαρακτηριστικών με καφεκόκκινες και μαύρες γραμμές και η αδέξια επίθεση των κοκκινωπών παρειών και των πράσινων σκιάσεων πάνω στο αρχικό πλάσιμο οδηγεί σε μια εικόνα αρκετά σχηματική.

Giotto di Bondone (τέλη 13^{ου} αι.)

Η απεικόνιση της Παναγίας στη Δέηση με ανοιχτό και διακοσμημένο στις παρυφές μαφόριο υποδηλώνει την επαφή του ζωγράφου με ένα πρότυπο που αναπαράγει δυτικούς τρόπους.

1263-1303

Στο δεύτερο μισό του 13ου αιώνα και ειδικά την εποχή ηγεμονίας του Μάρκου Σανούδου Β' (1263-1303), σημειώνεται μια ακμαία παραγωγή τοιχογραφικών συνόλων. Πάνω από τα μισές τοιχογραφίες που διατηρούνται από την εποχή της Λατινοκρατίας, χρονολογούνται στο διάστημα αυτό.

Σε μια ομάδα μνημείων υιοθετούνται οι νέες τάσεις και ειδικότερα οι τεχνικές μέθοδοι και οι αισθητικές αντιλήψεις της παλαιολόγειας τέχνης.

Βασικά χαρακτηριστικά: υποχώρηση της γραμμής στο σχεδιασμό των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών και στο περίγραμμα.

Εφαρμογή της τεχνικής της φωτοσκίασης στα πλασίματα.
Απόδοση όγκου και μνημειακότητας στις μορφές.

Απηχήσεις των νέων τάσεων ανιχνεύονται και στο έργο τοπικών ζωγράφων και εργαστηρίων.

Παράλληλα με τα παραπάνω τοιχογραφικά σύνολα που οφείλονται σε ζωγράφους που παρακολουθούν και εφαρμόζουν με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία τις σύγχρονες εικαστικές εξελίξεις, την ίδια περίοδο έχει σωθεί ένας σημαντικός αριθμός τοιχογραφικών συνόλων με συντηρητικό και απλοϊκό χαρακτήρα.

Η ακμή που σημειώνεται στην καλλιτεχνική παραγωγή του νησιού στο δεύτερο μισό του 13^{ου} αιώνα έχει συνδεθεί με:

- τον αντίκτυπο που πιθανότατα είχε η ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης το 1261 στο ηθικό των ορθοδόξων πληθυσμών των λατινοκρατούμενων περιοχών.
- την ενίσχυση των αντανεκλαστικών του τοπικού πληθυσμού την εποχή που στο Αιγαίο δραστηριοποιούνται ο Αλέξιος Φιλανθρωπηνός και ο Λικάριος.
- τη συμβιβαστική φεουδαρχική οργάνωση που εφαρμόστηκε από τους νέους κυριάρχους στο νησί και τη γρήγορη ενσωμάτωση των Ελλήνων στο νέο σύστημα. Το πλήθος και η πυκνότητα των τοιχογραφημένων εκκλησιών την δράση ενός ακμαίου οικονομικά πληθυσμού στην ύπαιθρο. Η χορηγική δραστηριότητα τοπικών αρχόντων ανιχνεύεται μέσα από τη μελέτη των απεικονίσεων των δωρητών και των επιγραφών. Η δυνατότητα επίσης επιλογής ενός καλού ζωγράφου ενήμερου των προοδευτικών τάσεων στη μνημειακή ζωγραφική θα μπορούσε να μας οδηγήσει στην υπόθεση ότι πρόκειται για αφιερωτές με αντίστοιχες οικονομικές δυνατότητες και ευαισθησίες.
- και την ανθούσα γεωργική παραγωγή συνέπεια της εμπορευματοποίησης της από τους Βενετούς (;) και την εστίαση του ενδιαφέροντος των τελευταίων στο εμπόριο και την εξαγωγή της σμύριδας.

Το πιο γνωστό παράδειγμα της πρώτης ομάδας αποτελεί ο τοιχογραφικός διάκοσμος στην εκκλησία του Αγίου Ιωάννη στο Κεραμί. Στο ναό διατηρείται σχεδόν το σύνολο της τοιχογραφικής διακόσμησης (π. 1260-1270/1275).

Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ναού ακολουθεί τα καθιερωμένα.

Νάξος, Κεραμί, Άγιος Ιωάννης
(π. 1260-1270)

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει το **επίγραμμα στην παράσταση του Μελισμού**, που απαντά εδώ για πρώτη φορά.

Το κείμενο, το οποίο ακολουθεί το βυζαντινό δωδεκασύλλαβο, αποκαθίσταται σε τρεις στίχους ως εξής: «Ἄμνὸς πρόκειμαι μυστικῶς ἐσφαγμένος· μελίζομαί τε καὶ τρέφω τοὺς ἀξίους· φρῖξον ἄνθρωπε μὴ φάγῃς ἀναξίως»

Το κείμενο προβάλλει συγκεκριμένα νοήματα της παράστασης και ειδικότερα δύο διαφορών με τη δυτική Εκκλησία, του μελισμού και της μετάληψης των πιστών.

Ο ιδιαίτερος τρόπος διακόσμησης του τρούλου, με τους τέσσερις αγγέλους να κρατούν το μετάλλιο με την απεικόνιση του Παντοκράτορα, απαντά σποραδικά ήδη από την πρωτοβυζαντινή εποχή.

Με την υπερέψωση του ονόματος του Χριστού στον ουρανό που συμβολίζει ο θόλος, ο Παντοκράτορας κυριαρχεί σε όλον τον κόσμο και στην επίγεια εκκλησία που αντιπροσωπεύεται από τους αποστόλους και τους αγίους οι οποίοι εικονίζονται στα τέσσερα τόξα. Η κυριαρχία αυτή επικυρώνεται με τη θεία διδασκαλία που διαδόθηκε με τους ευαγγελιστές που παριστάνονται στα σφαιρικά τρίγωνα.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ένα δωρητή και έναν ζωγράφο με γνώσεις και ανάλογες ανησυχίες .

Η εξέταση της τεχνικής και της τεχνοτροπίας των τοιχογραφιών δείχνει τη χρήση προτύπων από διαφορετικές καλλιτεχνικές παραδόσεις και ειδικότερα τη συνύπαρξη τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών της υστεροκομνήνιας ζωγραφικής με τις νέες τάσεις της ζωγραφικής.

Οι άγγελοι που κρατούν το μετάλλιο του τρούλου θεωρήθηκαν ότι απηχούν την τέχνη των τοιχογραφιών της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στη Morača (π. 1260) και της Αγία Τριάδας στη Soročani (1272-1276). Διαθέτουν έντονη σωματική οντότητα, πλούσια και βαριά πτυχολογία, που σχηματίζεται από αδρές ανάγλυφες πτυχώσεις.

Αγία Τριάδα,
Σοποćανι, Σερβίας

Οι μορφές διαθέτουν όμορφα πρόσωπα και στιβαρούς λαιμούς. Οι ήπιες τονικές διαβαθμίσεις στο πλάσιμο, η διακριτική απόδοση με καστανό χρώμα των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών και των φώτων, οδηγούν στην πλαστική ανάδειξη του προσώπου.

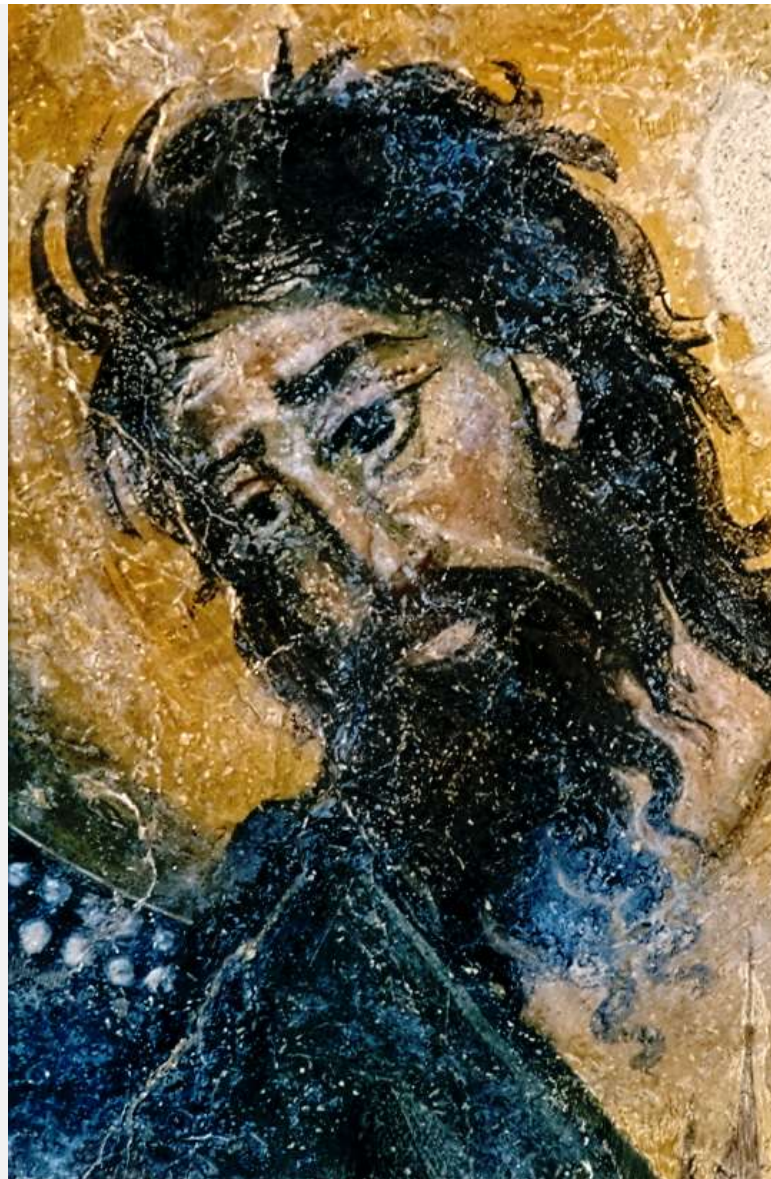

Μια διαφορετική εικόνα δίνουν οι ιεράρχες του βήματος, οι ευαγγελιστές στα σφαιρικά τρίγωνα, οι άγιοι στα μετάλλια των εσωραχίων και κάποιοι από τους αγίους στην κάτω ζώνη. Εδώ η εμφαντική χρήση της γραμμής για την απόδοση της πτυχολογίας, ορισμένοι τύποι προσώπων και φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών, όπως τα ωειδή πρόσωπα, οι γαμφές μύτες και τα αμυγδαλωτά μάτια παραπέμπουν σε έναν δεύτερο πιθανότατα ζωγράφο, ο οποίος ήταν εξοικειωμένος με το μορφολογικό λεξιλόγιο της κομνήνειας τέχνης.

Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα εφαρμογής των νέων τάσεων στη μνημειακή ζωγραφική της Νάξου είναι η διακόσμηση της αψίδας από τον ναό του Αγίου Νικολάου στον Λαθρήνο (βόρειος ναός). Εδώ οι μορφές αποδίδονται με ζωγραφική διάθεση, ενώ έμφαση δίνεται στον γήινο χαρακτήρα και στην υλική υπόσταση των σωμάτων τον Λαθρήνο. Η γήινη μάλιστα εντύπωση που αποπνέουν οι μορφές με τα πλατιά πρόσωπα και τα εκφραστικά μάτια θεωρήθηκε ότι αντανακλά τη φυσικότητα που εκφράζουν οι τοιχογραφίες και κυρίως οι μορφές του τρούλου ή της Ανάληψης των Αγίων Αποστόλων στο Ρεέ (π. 1250).

Νάξος, Λαθρήνος, Άγιος Νικόλαος (π. 1270-1280). Οι τοιχογραφίες είναι αποτοιχισμένες και εκτίθενται σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο.

Νάξος, Λαθρήνος, Άγιος Νικόλαος

Άγιοι Απόστολοι, Ρεέ
(α' φάση, γύρω στα μέσα του
13ου αιώνα)

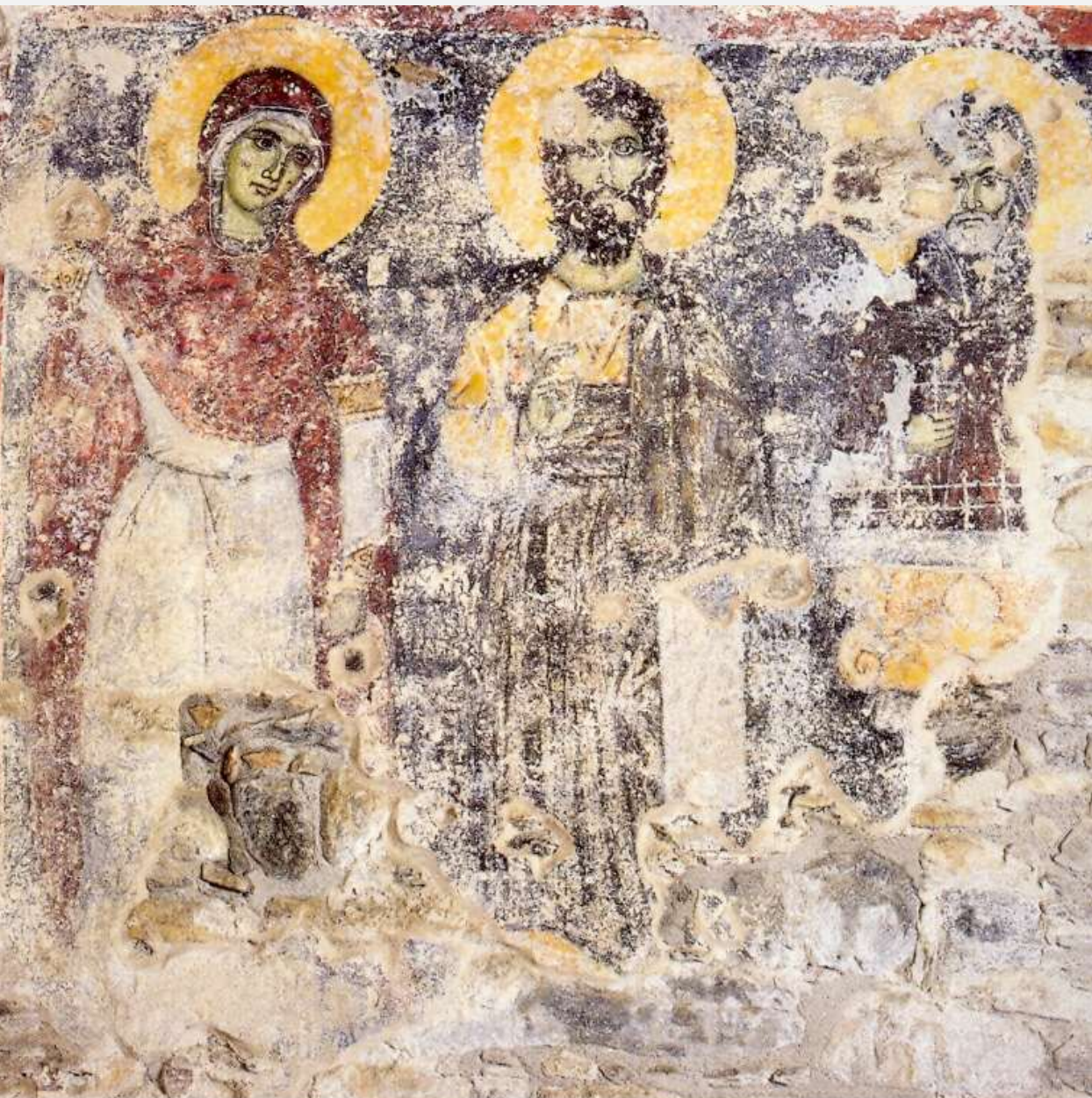
Αντίστοιχα χαρακτηριστικά ανιχνεύονται σε κάποιες από τις τοιχογραφίες από τον ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Αυλωνίτσα (π. 1260-1270).

Λαθρήνος, Άγιος Νικόλαος
(π. 1270-1280)

Αυλωνίτσα, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος (π. 1270-1280)

Αυλωνίτσα, Άγιος Ιωάννης ο
Θεολόγος, δυτική κεραία, βόρειος
τοιχος, αγία Μαρίνα και
αδιάγνωστος προφήτης, άγιος
Συμεών(π. 1270-1280)

Οι μορφές του πρώτου στρώματος του Λαθρήνου ξεχωρίζουν για τη μνημειακότητα και την στιβαρότητα και αντανακλούν, όπως έχει σημειωθεί, την τέχνη που εκφράζεται στην Αγία Τριάδα στη Σοροκάσι .

Λαθρήνος, Άγιος Γεώργιος, α' στρώμα, κυρίως νάος, βόρειος τοίχος, μεσαίο αγίδωμα, ο απόστολος Θωμάς και ο άγιος Γεώργιος Διασορίτης (π. 1275-1280)

Σε ορισμένα τοιχογραφικά σύνολα του νησιού εντοπίζονται απηχήσεις της λεγομένης «ογκηρής» ή «βαριάς» τάσης του τέλους του 13ου αιώνα και ειδικότερα μορφές με εξαιρετικά τονισμένη σωματικότητα και ογκώδη ενδύματα.

Πέρα Χαλκί, Άγιος Γεώργιος, ημικύλινδρος, νότιο τμήμα, συλλειτουργούντες ιεράρχες (περ. 1275-1300)

Άρια, Παναγία Αριώτισσα, κυρίως ναός, χτιστό τέμπλο, νότιο τμήμα,
ένθρονος Παντοκράτορας (π. 1300)

Η προέλευση των παραπάνω ζωγράφων δεν είναι πάντα εύκολο να διευκρινιστεί.

Δεδομένης της κινητικότητας που χαρακτηρίζει τους ζωγράφους την εποχή αυτή, δεν πρέπει να αποκλειστεί το ενδεχόμενο της εργασίας δημιουργιών από άλλες περιοχές.

Η μετάκληση ζωγράφων από κάποια άλλη καλλιτεχνική εστία της εποχής άλλα και η κινητικότητα των εντόπιων δημιουργών και των δωρητών θα μπορούσε να εξηγεί και την επαφή και εισαγωγή των νέων τάσεων στο νησί.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι τα παραπάνω τοιχογραφικά σύνολα απαντούν κυρίως στην περιοχή γύρω από το Σαγκρί, μια περιοχή με σημαντικό βυζαντινό παρελθόν και έντονη οικονομική δραστηριότητα, όπως μαρτυρούν τα σχετικά αρχαιολογικά δεδομένα, και το Χαλκί, δηλαδή το οικονομικό, εκκλησιαστικό και πιθανότατα διοικητικό κέντρο του νησιού κατά τη βυζαντινή εποχή.

Θα ήταν, επίσης, εύλογο να υποθέσουμε ότι η εργασία των **ζωγράφων στην περιοχή αυτή συνδέεται με τη δράση δωρητών** με αντίστοιχες οικονομικές δυνατότητες. Τη δράση μιας ομάδας ατόμων με αυτά τα χαρακτηριστικά μαρτυρούν ίσως με μεγαλύτερη ασφάλεια οι προσωπογραφίες κοσμικών μορφών που φέρουν πλούσιες ενδυμασίες και εντυπωσιακά καπέλα (δες την επόμενη παράδοση).

Τοπικοί ζωγράφοι και εργαστήρια

Οι στενές ομοιότητες που παρατηρούνται μεταξύ τεχνοτροπικών συνόλων σε διάφορα πεδία, όπως του εικονογραφικού προγράμματος, της εικονογραφίας, των διακοσμητικών στοιχείων και κυρίως της τεχνοτροπίας και της μορφής των γραμμάτων, δείχνουν ότι αυτά πραγματοποιήθηκαν από ζωγράφους ενός εργαστηρίου (για τους ζωγράφους και τα εργαστήρια βλ. τη σχετική παράδοση για την Κρήτη).

Το πιο γνωστό παράδειγμα είναι το εργαστήριο του οποίου η δράση ενός εργαστηρίου ανιχνεύεται χρονικά στο τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα και γεωγραφικά στο δυτικό, κεντρικό και νότιο τμήμα του νησιού. Το πιο γνωστό μνημείο της ομάδας αυτής είναι το δεύτερο στρώμα του **Αγίου Γεωργίου στον Λαθρήνο** που εντοπίζεται στον χώρο του ιερού (π. 1285). Σε αυτό εργάστηκε ο καλύτερος ζωγράφος του εργαστηρίου, το όνομα του οποίου δεν έχει διασωθεί.

Από την ομάδα αυτή σώζεται το όνομα μόνο ενός ζωγράφου, από επιγραφή που διατηρείται στον ναό της Παναγίας στον Αρχατό (1285). Πρόκειται για τον ιερέα και ζωγράφο Μιχαήλ.

Η εικαστική γλώσσα που χρησιμοποίησε η συγκεκριμένη ομάδα ζωγράφων, τόσο στο πεδίο της εικονογραφίας, όσο και στο πεδίο της τεχνοτροπίας, στηρίχτηκε σε μεγάλο βαθμό στη μεσοβυζαντινή εικαστική παράδοση, ενσωματώνοντας παράλληλα χαρακτηριστικά από τις σύγχρονες καλλιτεχνικές εξελίξεις. Κάποια από τα στοιχεία αντλήθηκαν από την τοπική εικαστική παράδοση και πιθανότατα από σύγχρονες καλλιτεχνικές δημιουργίες του νησιού.

Το δεύτερο στρώμα τοιχογράφησης του νότιου ναού του Αγίου Γεωργίου χρονολογείται περίπου στο 1285. Αυτό είναι σήμερα ορατό στον χώρο του ιερού. Δεν πρέπει να αποκλειστεί η πιθανότητα ο διάκοσμος να περιοριζόταν εξ αρχής στο ιερό βήμα χώρου δηλαδή των κληρικών, όπου δινόταν η ευκαιρία για την εικαστική έκφραση των κύριων λειτουργικών διαφορών με την καθολική Εκκλησία, υπήρξε πιθανότατα το αποτέλεσμα μιας συνειδητής απόφασης.

Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας σε βάθος ερυθρό, με μια ζώνη χαμηλά σε κυανό χρώμα, εικονίζεται η αγαπητή στο νησί τρίμορφη **Δέηση**. Τον ημικύλινδρο της αψίδας κοσμεί η γνωστή στη βυζαντινή εικονογραφία ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα παράσταση του **Μελισμού**. Ακολουθούν δεξιά και αριστερά απεικονίσεις **συλλειτουργούντων ιεραρχών** με ανοιχτά ενεπίγραφα ειλητάρια. Στο μέτωπο της αψίδας παριστάνεται ο **Παλιός των Ημερών**. Δεξιά και αριστερά, στις τέσσερις πλευρές των ρόμβων, παριστάνονται τα τέσσερα σύμβολα των Ευαγγελιστών με ανοιχτούς ενεπίγραφους κώδικες. Ακολουθεί η παράσταση του **Ευαγγελισμού**. Αριστερά της αψίδας σώζεται ο Γαβριήλ και δεξιά η Θεοτόκος ένθρονη. Κάτω από την παράσταση του Ευαγγελισμού διατηρούνται οι απεικονίσεις των θεοπατέρων, **Ιωακείμ και Άννας**. Ο **διάκονος Στέφανος** παριστάνεται πάνω από την πλάκα που θα χρησίμευε ως τράπεζα προθέσεως.

**Λαθρήνος, Άγιος Γεώργιος
(β' στρώμα: π. 1285)**

Λαθρήνος, Άγιος Γεώργιος
(β' στρώμα: π. 1285)

Σύμφωνα με την αφιερωτική επιγραφή που σώζεται στον ημικύλινδρο της αψίδας οι τοιχογραφίες είναι κύρια δωρεά ενός πιθανότατα τοπικού άρχοντα του Μιχαήλ Τζυκαλόπουλου και της συμβίας του.

ΔΕ(ΗCIC) ΜΙΧ(ΑΗΛ) ΤΟΥ/
ΤΖΥΚΑΛ[Ο] /
ΠΟΥΛ[ΟΥ] Κ(ΑΙ) /
Τ(ΗC) CΥΜ/ ΒΗΟΥ ΑΥΤΟΥ/
{Κ} ΕΤ(ΟΥC), /
,C '[...]' / [Ι]Ν[ΔΙΚΤΙΩΝΟC]

Στην παράσταση του Μελισμού απαντά το ίδιο επίγραμμα που υπάρχει στον Άγιο Ιωάννη στο Κεραμί.

Από την παράσταση Λαθρήνου ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η χειρονομία της ευλογίας του αγίου Βασιλείου.

Η χειρονομία της ευλογίας, γνωστή στα μνημεία από τις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα, είναι απαραίτητη για τη μεταβολή και τον καθαγιασμό του άρτου και του οίνου σε σώμα και αίμα του Κυρίου.

Η πράξη αυτή παραπέμπει σε μια κεντρική στιγμή της Αγίας Αναφοράς, όπου ακριβώς πριν, σύμφωνα με το τυπικό της ορθόδοξης Εκκλησίας, ο κληρικός επικαλείται το Άγιο Πνεύμα για να μετουσιώσει τα Τίμια Δώρα σε Σώμα και Αίμα του Χριστού. Έτσι δινόταν έμφαση σε μια από τις σημαντικότερες λειτουργικές διαφορές με τη λατινική Εκκλησία, στην οποία ο καθαγιασμός πραγματοποιείται μόνο με τις ιδρυτικές φράσεις του Χριστού στον Μυστικό Δείπνο, χωρίς δηλαδή την ενέργεια του Αγίου Πνεύματος.

Στην περίπτωση του Λαθρήνου, η αποτύπωση της λειτουργικής αυτής στιγμής, του καθαγιασμού δηλαδή των τιμίων δώρων και κυρίως του οίνου, υπογραμμίζεται και με την προσθήκη της ευχής του καθαγιασμού του οίνου στο ειλητάριο του αγίου Βασιλείου.

Η έμφαση που δίνεται στη μεταβολή του οίνου υπογραμμίζεται επίσης από την απεικόνιση του ποτηρίου σε συνδυασμό με την επιγραφή ΠΙΕΤΕ. Η τελευταία, καθώς προέρχεται από τη φράση «Πίετε εξ αυτού πάντες· τοῦτο γάρ ἐστί τό Αἷμα μου» θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι παράλληλα προβάλλει τη σημασία χρήσης του ποτηρίου και της μετάληψης και των λαϊκών του αίματος του Χριστού, σύμφωνα με το ορθόδοξο τυπικό.

Ο κληρικός Μιχαήλ από τον ναό της Παναγίας στον Αρχατό (1285) είναι ο μοναδικός επώνυμος ζωγράφος της συγκεκριμένης ομάδας. Κάνει ορατή, ωστόσο, την παρουσία του χωρίς να δηλώνει άμεσα την πράξη της δημιουργίας των τοιχογραφιών, αλλά με μια απλή Δέηση δηλαδή ως αφιερωτής. Παρουσιάζει ωστόσο ενδιαφέρον ότι ο ίδιος τοποθετεί τη Δέησή του πρώτα και ξεχωριστά από τις επιγραφές των δύο άλλων ζευγαριών. Η διάκριση που προφανώς επιδιώκει επιτυγχάνεται, όχι μόνο από αυτή την αυτονομία, αλλά και από τον φροντισμένο και καλλιγραφημένο τρόπο απόδοσης του τμήματος της επιγραφής που αναφέρει το όνομα και τις ιδιότητές του. Στο μέρος αυτό η απόδοση των γραμμάτων γίνεται με μεγαλύτερη δεξιοτεχνία και προστίθενται συντμήσεις που καταλήγουν σε περίτεχνα σχήματα. Ορισμένα μάλιστα στοιχεία, όπως ο ιδιαίτερος τρόπος που το ε ενώνεται με το ρ στη λέξη ιερέως και το ταχυγραφικό σύμβολο για την κατάληξη –ως στην ίδια λέξη δίνουν εντυπωσιακή μορφή στο τμήμα αυτό της επιγραφής. Η λέξη ζωγράφου, γραμμένη με μεγάλα γράμματα, ολοκληρώνεται σε δυο στίχους, με το δεύτερο συνθετικό -γράφου/ος να στοιχίζεται δεξιά μετά την παρουσία ενός διακοσμητικού συμβόλου.

·ΕΤΟΥΣ, ΨΔ : ΙΝΔ(ΙΚΤΙΩΝΟΣ) Ιδ' . / μην(ι) ΣΕΠΤ(ΕΜΒΡΙΩ) Α'
ΔΕ(ΗΣΙC) ΤΟΥ Δ(ΟΥΛ)ΟΥ ΤΟΥ
/ Θ(ΕΟ)Υ ΜΙΧΑ(Η)Λ ΙΕΡΕ(ΩC) ΤΟΥ ΖΩ/ΓΡΑΦΟΥ / ΡΗΧΟΥ: ΤΟΥ
ΧΑΡΧΑΖΑΝΗ:
/ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΜΒΙΟΥ ΑΥΤΟΥ ΑΝΗΣ

Η χρήση των συγκεκριμένων γραφολογικών στοιχείων, η διάταξη της επιγραφής, η καθαρή απόδοσή, όπως και η εφαρμογή τους σε κάθετη επιφάνεια, δείχνουν ότι ο Μιχαήλ ήταν πιθανότατα και ένας ιδιαίτερα επιδέξιος γραφέας με ένα έμπειρο και σταθερό χέρι που είχε πιθανότατα εξασκηθεί στη γραφή των χειρογράφων, σενάριο όχι απίθανο, αφού όπως είναι γνωστό οι κληρικοί συχνά ήταν γραφείς χειρογράφων, είτε εκτελούσαν σχετικές εργασίες (οικονόμος, νοτάριοι κτλ).

Παρουσιάζει ωστόσο ενδιαφέρον ότι ίδιος πρόβαλλε τις ικανότητές του στον τομέα της γραφής κυρίως την επιγραφή του. Η εικόνα αυτή σε μια αγροτική κοινότητα θα του προσέδιδε την ιδιότητα του εγγράμματου, ίσως και την εξίσωση με τους γραφείς των χειρογράφων και κατά συνέπεια μια κοινωνική υπεροχή.

Για τη διακόσμηση της Παναγίας ο ιερέας και ζωγράφος Μιχαήλ χρησιμοποίησε εικονογραφικά θέματα από την εντοπία καλλιτεχνική παραγωγή και κάποια νέα που δηλώνουν την επαφή του με εικαστικό υλικό που προέρχεται από ένα πολιτισμικό περιβάλλον εκτός του νησιού (λ.χ. Χείρ Θεού με τις Ψυχές των Δικαιών). Αρκετές είναι επίσης οι αναφορές στη ζωγραφική του Λαθρήνου. Τεχνοτροπικά ωστόσο δεν καταφέρνει να αποδώσει με τον ίδιο επιδέξιο τρόπο το πλάσιμο και τις μορφές.

Το θέμα της χειρός του Θεού που κρατάει στην παλάμη τις ψυχές των δικαίων, που εικονίζονται ως βρέφη, αποδίδει εικαστικά το απόσπασμα 3:1 από τη Σοφία του Σολομώντα, «Δικαίων δὲ ψυχαὶ ἐν χειρὶ Θεοῦ, καὶ οὐ μὴ ᾄψηται αὐτῶν βάσανος». Η συγκεκριμένη περικοπή από το γνωστό βιβλίο της Παλαιάς Διαθήκης που αποδίδεται στον προφήτη Σολομώντα, θα πρέπει να ήταν οικεία στους κληρικούς και το εκκλησίασμα της βυζαντινής εποχής, καθώς απαγγέλλεται σε διάφορες γιορτές αγίων.

Παρά ωστόσο την ενσωμάτωση του αποσπάσματος στα αναγνώσματα της ακολουθίας διαφόρων εορτών, οι εικαστικές αποδόσεις του είναι σχετικά σπάνιες.

Εσωράχιο ανατολικού τόξου, η Χείρ του Θεού και οι άγιοι Κοσμάς και Δαμιανός

Θεσσαλονίκη, Άγιοι Απόστολοι, θύρα που οδηγεί
από τον νάρθηκα στον εξωνάρθηκα(1314)

Σερβία, καθολικό της Αγίας Τριάδας στη Resava
(Manasija), κυρίως ναός, δυτικό τύμπανο, η Χειρ του
Θεού μεταξύ προφητών (1407-1418)

Άγιος Ιωάννης τον Βαπτιστή, Αξός Μυλοποτάμου (τέλη 14ου αιώνα)

Παράλληλα με τα παραπάνω τοιχογραφικά σύνολα που οφείλονται σε ζωγράφους που παρακολουθούν και εφαρμόζουν με επιτυχία τις εικαστικές εξελίξεις, την ίδια περίοδο έχει σωθεί ένας σημαντικός αριθμός τοιχογραφικών συνόλων με συντηρητικό και απλοϊκό χαρακτήρα. Σε τοιχογραφίες από διαφορετικές εκκλησίες αναγνωρίζεται το χέρι τον ίδιων τοπικών ζωγράφων, όπως δείχνουν τα παρακάτω παραδείγματα.

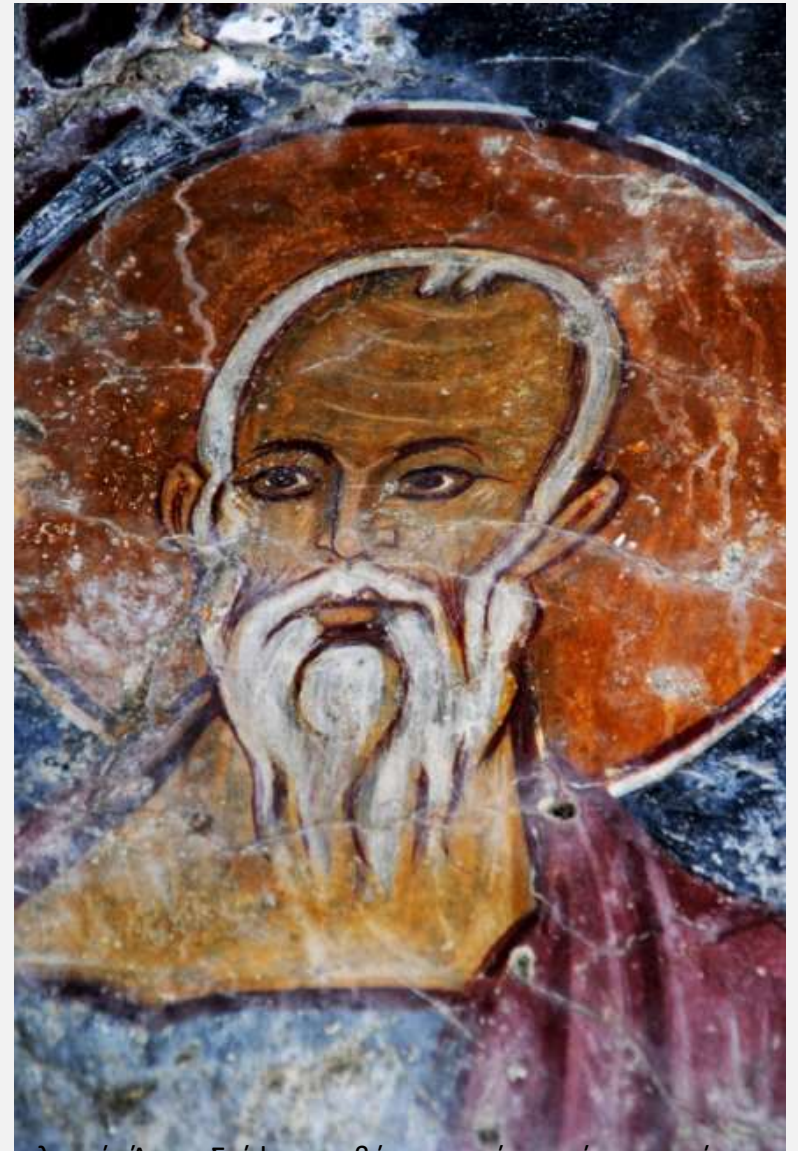
Απείρανθος, Θεοτόκος του Δήμου, αδιάγνωστος άγιος (1280/1)

Μονοίτσια, Παναγία Ραχιδιώτισσα, αψίδα, τεταρτοσφαίριο, Παναγία (π. 1280)

Απείρανθος, Γράμματα, Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος,
βόρειο κλίτος, αψίδα, τεταρτοσφαίριο, άγιος Ιωάννης ο
Θεολόγος (τέλη 13ου αιώνα)

Τσικαλαριό, Άγιος Στέφανος, βόρειος τοίχος, τύμπανο, άγιος
Ιωάννης ο Θεολόγος (τέλη 13ου αιώνα)